

OPUSCULA GNESNENSIA

16

LEONHARD SCHUMACHER

(Moguncja)

PILLEVS LIBERTATIS
Symbolika wolności
na przestrzeni wieków

Gniezno 2017

PILLEVS LIBERTATIS

Symbolika wolności
na przestrzeni wieków

OPUSCULA GNESNENSIA

Wykłady Uniwersyteckie

w

Instytucie Kultury Europejskiej

(Gniezno)

Redaktor serii

Leszek Mrozewicz

przy współpracy

Michała Ducha

Wykład 16

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

LEONHARD SCHUMACHER

(Moguncja)

PILLEVS LIBERTATIS
Symbolika wolności
na przestrzeni wieków

Gniezno 2017

Leonhard Schumacher (ur. 1944), z wykształcenia historyk, filolog i archeolog klasyczny oraz bizantynista, jest emerytowanym profesorem Uniwersytetu Jana Gutenberga w Moguncji (Niemcy). Głównym obszarem jego zainteresowań badawczych są dzieje Rzymu wczesnocesarskiego, szczególnie zaś propaganda polityczna, historia religii, epigrafika i numizmatyka oraz rzymska historia społeczna i niewolnictwo w świecie antycznym. Od połowy lat osiemdziesiątych minionego wieku ściśle współpracuje z uniwersyteckim środowiskiem poznańskich starożytników, skupionych zarówno w Instytucie Historii, jak i w Instytucie Kultury Europejskiej UAM w Gnieźnie. W uznaniu poniesionych zasług na rzecz współpracy obu środowisk, mogunckiego i poznańskiego, Senat UAM uhonorował Leohnarda Schumachera, na mocy uchwały podjętej 24 października 2016 roku, Medalem za Zasługi dla Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wręczenie Medalu miało miejsce 20 kwietnia 2017 roku. W Polsce Profesor znany jest przede wszystkim z następujących prac: „Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni i los niewolnych” (Poznań 2005; wersja niemiecka: Sklaverei in der Antike. Alltag und Schicksal der Unfreien, München 2001); „Inicjatywy socjalne cesarzy rzymskich” (1995); „Faszystowska recepcja propagandy augustowskiej (2003); „Zabójstwo cesarza Sewera Aleksandra w «Sicilia» pod Moguncją” (2006) oraz „Wizerunek niewolnika – rzymscy niewolnicy na obrazach” (2016) i ostatnio „Trewir i ziemia Trewerów a legiony z Mogontiacum” (Gniezno 2017).

Wykład wygłoszony został w Sali Senatu 20 kwietnia 2017 roku z okazji wręczenia Profesorowi Leonhardowi Schumacherowi Medalu za Zasługi dla Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Tytuł oryginalny: Pilleus libertatis. Freiheitssymbolik im Wandel der Geschichte

Przekład: Leszek Mrozewicz

Wszystkie fotografie pochodzą ze zbiorów autora

© Copyright by Leonhard Schumacher & Instytut Kultury Europejskiej UAM w Gnieźnie

ISBN 978-83-65287-39-7

Skład, druk i oprawa:

Wydawnictwo Naukowe CONTACT/ABC

60-801 Poznań, ul. Marcelińska 18

Profesor Leonhard Schumacher
z Medalem za Zasługi dla Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

Do znanych rytuałów związanych z procedurą wyzwolenia niewolnika w starożytnym Rzymie należało nałożenie mu na głowę półokrągłej lub stożkowatej filcowej czapki, która symbolizowała odzyskaną przez niego wolność¹. Nie dysponujemy jak dotąd ikonograficznymi przedstawieniami tej procedury, ale kształt czapki znany jest z innych kontekstów obrazowych. Warto tu przywołać przykład Odyseusza, który często występuje właśnie z takim nakryciem głowy, czy też pasterzy i rolników, którzy używali tego typu czapki jako ochrony przed deszczem i różnymi kaprysmi pogody.

Czapka (*pilleus*), którą wyzwoleniec zakładał na pogrzebie swego patrona, a przeciętny obywatel rzymski przy okazji parady triumfalnej zwycięskiego wodza, była wyrazem wdzięczności za odzyskaną wolność². Na nagrobku pewnego centuriona z Apamei w Syrii widzimy jego wizerunek wraz z przedstawionymi po jego bokach sześcioma czapkami (*pillei*), po trzy z każdej strony; kolejny (siódmy) *pilleus* umiejscowiony został przy imionach wyzwolénca Eliusza Rufinusa (*Aelius Rufinus*), który zatroszczył się o pochówek (ryc. 1). Jeśli uznamy, że zwój w lewej dłoni oficera symbolizuje jego testament, to można przyjąć, że owe siedem czapek (*pillei*) odnosi się do jego dawnych niewolników, którzy uzyskali wolność na mocy ostatniej woli zmarłego³.

¹ Serv. Aen. 8,564; por. H. Bellen, Vom halben zum ganzen Menschen. Der Übergang aus der Sklaverei in die Freiheit im Spiegel des antiken und frühchristlichen Freilassungsbrauchtums, [w:] Fünfzig Jahre Forschungen zur antiken Sklaverei an der Mainzer Akademie 1950–2000. Miscellanea zum Jubiläum. Forschungen zur antiken Sklaverei 35, red. H. Bellen, H. Heinen Stuttgart 2001, s. 13–29, zwłaszcza 21–23; A.D. Manfredini, *Le pilleus libertatis* (C. 7.2.10 – C. 7.6.1.5), RIDA 57, 2010, s. 247–263.

² Dionys. 4,24,6; Liv. 30,45,5; 38,55,1; Val. Max. 5,2,4; Cod. Iust. 7,6,1,4.

³ AE 1993, 1577; porównaniem mogą służyć stele nagrobne z Prowansji (CIL XII 3273; 4247 b; 5363) z przedstawieniem *pillei*; por. L. Schumacher, Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni i los niewolnych, Poznań 2005, s. 276–277; przeciwnego zdania jest jednak H. Mouritsen, *The Freedman in the Roman World*, Cambridge 2011, s. 147 z przypisem 119.

Nie ma wątpliwości, że najbardziej znanym przedstawieniem, ze względu na jego polityczny wymiar, to jest zabójstwo Juliusza Cezara, jest wizerunek czapki wolności (*pilleus*) między dwoma pionowo ustawionymi sztyletami z legendą *EID(ibus) MAR(tiis)*, wygrawerowanym na rewersie dwóch emisji monetarnych. Poza srebrnymi denarami znajdujemy je jeszcze na monetach złotych (*aurei*; ryc. 2 a/b)⁴, chociaż znane są tylko dwa egzemplarze. Propagandową wymowę tych emisji z roku 43/42 przed Chr. zinterpretował, ponad dwieście lat później, Kasjusz Dion (47,25.3): „Brutus tłoczył na monetach, które wówczas były bite, własną podobiznę w filcowej czapce (*pilleus*) oraz dwa sztylety, dając poprzez samo to wyobrażenie, jak i poprzez inskrypcję do zrozumienia, że on i Kasjusz oswobodzili ojczyznę” (przekł. Ireneusz Ptaszek). Pojęcie wolności było w tym wypadku równoznaczne z działaniami na rzecz przywrócenia porządku republikańskiego⁵.

Temu samemu celowi służył brązowy medal Lorenzino de' Medici z roku 1537 (?). Wybito go we Florencji dla uczczenia mordu „tyrana”, księcia Aleksandra Medyceusza (*Alessandro de' Medici*; ryc. 3 a/b)⁶. Brodaty wizerunek mężczyzny na stronie przedniej z legendą *LAVRENTIVS MEDICES* w sposób wyraźny wzorowany był na sylwetce Brutusa. Scena na odwrocie, przedstawiająca czapkę (*pilleus*) między dwoma pionowo ustawionymi renesansowymi sztyletami, całkowicie zgodna jest z rzymskorepu-

⁴ M.H. Crawford, RRC Nr. 508,3; Numismatic Fine Arts, Auction 25 (29.11.1990) nr 306; por. H.A. Cahn, *L'aureus de Brutus avec EID MAR*, [w:] Proceedings of the International Numismatic Congress Paris 1953, Paris 1957, s. 123; tenże, *EIDibusMARTiis*, Quaderni Ticinesi 18, 1989, s. 211-232 nr 4 a.

⁵ Por. L. Schumacher, *LIBERTAS: Rezeption, Verständnis und Nutzung römischer Freiheitssymbolik in der Neueren Geschichte*, [w:] *L'Impero Romano fra storia Generale e storia locale* (Biblioteca di Athenaeum 16), red. E. Gabba, K. Christ, Como 1991, s. 299-331; D. Metzler, *Die Freiheitsmütze vor der Revolution und in der Antike* (1990), przedruk w: Dieter Metzler, *Kleine Schriften zur Geschichte und Religion des Altertums und deren Nachleben*, red. T. Arand, A. Kneppel, Münster 2004, s. 513-540; R. Walburg, *EID MAR: Die Macht der visuellen Kommunikation. Rezeption eines antiken Motivs*, *Boreas* 30/31, 2007/08, s. 111-125.

⁶ Icollector, Auction 07.11.2009, nr 562; por. Ph. Attwood, *Italian Medals ca. 1530-1600*, tom I-II, London 2003, nr 891; St. dall'Aglio, *The Duke's Assassin. Exile and Death of Lorenzino de' Medici*, Yale 2015, zwłaszcza s. 3-25.

blikańskim wzorcem. Wyjątek stanowi legenda: zamiast EID(ibus) MAR(tiis) wypisano datę aktualną, związaną z dniem zamachu z roku 1537: (ante diem) VIII ID(us) IAN(uarias), to jest 6 stycznia.

Jeśli przedstawienie sztyletów na monetach Brutusa stało się symbolem tyranobójstwa, to filcowa czapka (pilleus) w pełni zidentyfikowana została z wyobrażeniem politycznej wolności. Do zawartej w niej niezwykle emocjonalnej symboliki odwołał się, tuż po śmierci Cezara, pewien nieznan nam z imienia uczestnik spisku: filcową czapkę, symbol wolności, nadział na lancę i wezwał lud do odbudowy rzeczypospolitej (res publica) przodków (App. b.c. 2,119,499). Apel pozostał bez echa, ponieważ tłum wstrząśnięty mordem, swymi emocjami nierozzerwalnie związany był z osobą Cezara.

Siły symbolu czapki wolności (pilleus) wykorzystał też cesarz Kaligula. Skromne emisje monet miedzianych dostarczają danych o zniesieniu na terenie Italii półprocentowego podatku od sprzedaży. Kwadransy z lat 39-41 (ryc. 4 a/b) zawierają na rewersach, obok zwyczajowej tytulatury cesarskiej, legendę RCC (remissa ducentesima), a na awersach stożkową czapkę między literami S(enatus) C(onsulto) [na mocy uchwały senatu]⁷. W kontekście decyzji finansowo-politycznych można by zinterpretować pilleus w tym wypadku jako wyraz cesarskiej szczodroblewości (liberalitas), sądzę jednak, że sensowniej byłoby rozumieć go, ze względu na umieszczenie między SC, w znaczeniu bardziej ogólnym. Cesarz „kochał” lud (plebs) i domagał się jego „miłości” dla siebie⁸.

Jak głęboko owa irracjonalna świadomość zakorzeniona była w psychice szerokich mas, pokazuje przekaz Swetoniusza

⁷ Przykładowo RIC I² 111, nr 45; por. A.U. Stylow, Die Quadranten des Caligula als Propagandamünzen, Chiron 1, 1971, s. 285-290; S. Günther, Vectigalia nervos esse reipublicae. Die indirekten Steuern in der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis Diokletian (Philippika 26), Wiesbaden 2008, zwłaszcza s. 127-132.

⁸ Psychologiczne podłoże zachowań tłumu trafnie spointował P. Veyne (Brot und Spiele. Gesellschaftliche Macht und politische Herrschaft in der Antike, Frankfurt 1988, s. 611): „Rzymski plebs wcale nie pragnął prawa do głosowania, nie zadowalało go też żądanie, pod groźbą wywołania zamieszek, rozdziatu chleba; rzymski plebs chciał być kochany”.

o upadku Nerona: „Śmierć jego wywołała tak niepoohamowaną radość powszechną, że lud w czapeczkach frygijskich (plebs pilleata) biegał po całym w Rzymie” (Nero 57,1; przekł. Janina Niemirska-Pliszczyńska). Relacja między plebsem a princepsem dawno już uległa zachwianiu. Jeśli lud Rzymu przywdział teraz czapkę wolności (pilleus libertatis), to wyrażał w ten sposób swe rozczarowanie osobą cesarza: świętowano śmierć tyrana.

Pozornie wydawało się, że wojna domowa lat 68-69 przyniesie powrót republikańskich konotacji hasła libertas. Na anonimowych emisjach pojawił się wówczas motyw znany z monet Brutusa, to jest pilleus między dwoma sztyletami, z legendą LIBERTAS P(opuli) R(omani) na awersie oraz RESTITVTA (w ligaturze) na rewersie⁹. Na emisjach Galby i Witeliusza widoczna jest na rewersie postać Libertas (Wolność) z czapką (pilleus) w wyciągniętej prawej dłoni i dwiema wersjami legendy: LIBERTAS PVBLICA względnie LIBERTAS RESTITVTA¹⁰. Ze względu na ówczesną sytuację polityczną wykluczyć należy ewentualność dążenia do przywrócenia bądź propagowania porządku republikańskiego. Sztylety stanowiły raczej aluzję do śmierci Nerona, legendy natomiast treściowo nawiązywały do cesarza Augusta, który stylizował się na LIBERTATIS P(opuli) R(omani) Vindex [obrońca wolności ludu rzymskiego]¹¹. W sumie mamy do czynienia z propagandą, której celem była legitymizacja władzy cesarskiej.

Brak nam niestety danych, które pozwoliłyby określić, w jakim zakresie działania te były przyjmowane czy też w ogóle zrozumiałe przez „zwykły” lud. Wyjątkiem jest nagrobek Kwintusa Septymiusza Nigra (Q. Septimius Niger). Ten pochodzący z Antiochii nad Orontesem żołnierz legionu XV Apollinaris¹² rozpoczął służbę najprawdopodobniej u schyłku lat sześćdziesiątych pierw-

⁹ P.-H. Martin, *Die anonymen Münzen des Jahres 68 n. Chr.*, Mainz 1974, zwłaszcza nr 49-50 z analizą na s. 55-58.

¹⁰ RIC I² Galba 23 (denar, 68 n. Chr.); RIC I² Galba 309 (sesterc, koniec roku 68 po Chr.); RIC I² Vitellius 104 (aureus, 69 po Chr.).

¹¹ Aug. r. g. 1; RIC I² Augustus nr 476; por. D. Kienast, *Augustus. Prinzeps und Monarch*, Darmstadt 2009, zwłaszcza s. 213-215.

¹² Od roku 67 po Chr. legion zaangażowany był w wojnie z Żydami; do Panonii wrócił latem roku 71: Tac. ann. 15,25 f.; Fl. los. bell. lud. 3,8 und 7,117.

szego wieku po Chr. W każdym razie pochowany został w wieku 35 lat w Karnuntum, bez wątplenia po roku 71 po Chr. (ryc. 5)¹³. Jego tria nomina, tribus i filiacja dowodzą, że był obywatelem rzymskim. Na znajdującej się w dolnej części nagrobka płasko-rzeźbie widoczny jest, obok narzędzi służących do wykonywania fortyfikacji ziemnych (szańców), pilleus z podpisem LP. Z reguły skrót ten rozwiązywano, mając na uwadze wizerunek filcowej czapki, jako L(ibertatis) P(illeus)¹⁴. Jednak takie rozwiązanie wymagałoby raczej odmiennej kolejności słów, dlatego warto zastanowić się nad jego alternatywą. Może nią być rozwinięcie skrótu do postaci L(ibertas) P(ublica) i wówczas, wraz z pilleus, miałbyśmy do czynienia z echem cesarskiej propagandy na monetach. Jest to zapewne efekt wojen domowych roku czterech cesarzy (69 po Chr.) i licznych donacji (donativa), które bez wątplenia zapewniły Septymiuszowi Nigrowi dostatnie życie.

Z syntezą antycznej symboliki spotykamy się również w pracach ikonograficznych z początków czasów nowożytnych. W opublikowanym w roku 1531 dziele «Emblemata», wielokrotnie potem wznawianym, Andrea Alciato sięgnął do popularnych wersji monet Brutusa (ryc. 6)¹⁵. Usytuowanemu między sztyletami pilleus libertatis autor nadał jednoznacznego symbolu odzyskanej wolności (respublica liberata). Spersonifikowane przedstawienie wolności znajdujemy niecałe sto lat później, w roku 1613, w dziele «Iconologia», którego autorem był Cesare Ripa (ryc. 7)¹⁶. Wizerunkowi Wolności (Libertà), z berłem i tradycyjną stożkową czapką (pilleus), towarzyszy kot, upostaciowienie wolności woli i myśli¹⁷.

¹³ AE 1937, 174 = CSIR Ö I 4, nr 379 (Carnuntum).

¹⁴ ThL VII 2 (1970/79)1311, 34 s.v. *libertas* (G. Kuhlmann); Handwörterbuch der antiken Sklaverei. 4. CD-ROM-Lieferung, Stuttgart 2012 s.v. *pilleus* (R. Selinger); Selinger interpretuje skrót i *pilleus* w nawiązaniu do narzędzi do wykonywania ziemnych umocnień: miałyby one wskazywać na uwolnienie Septymiusza Nigra od służby przy budowie szańców.

¹⁵ A. Alciato, *Emblemata*, Padova 1531, ³1621, s. 641, nr 151.

¹⁶ C. Ripa, *Iconologia*, Siena 1613, II 8.

¹⁷ Przedstawienie Libertas z towarzyszącym jej kotem nie ma odpowiednika w ikonografii antycznej; por. R. Vollkommer, *Libertas*, LIMC VI (1992), s. 278-284.

W sposób ewidentny renesansowe naśladownictwa monetarnych emisji Brutusa, dalekie od pierwowzoru, wykorzystał francuski twórca stempli Marc Béchet. Jest on autorem wybitego w roku 1552 srebrnego medalu dla Henryka II, króla Francji (ryc. 8 a/b)¹⁸. Władca określony został na awersie jako REX CHRISTIANISSIMVS, na rewersie natomiast widać, w tym wypadku nie czapkę, lecz przedstawiony zgodnie z duchem czasu kapelusz wolności z szerokim rondem, usytuowany między dwoma sztyletami. Inspiracją emisji tego medalu było odparcie, z francuską pomocą, cesarskich wojsk oblegających Sienę oraz aneksja Metz, dokonana w efekcie długotrwałych walk z Karolem V. Symbolikę awersu wyjaśnia legenda LIBER/TAS, Henryk II natomiast uczczony został jako VINDEXTALICAE ET GERMANICAE LIBERTATIS [obrońca wolności italskiej i germańskiej]. Kombinacja propagandy republikańskiej z augustowską okazuje się tutaj w takim samym stopniu niezwykła, jak przesunięcie akcentu: jeśli w czasach rzymskich libertas odnosiła się do sytuacji wewnętrznej państwa (res publica), to w tym wypadku wizerunek i legenda stanowiły aluzję przede wszystkim do relacji międzynarodowych.

Około 25 lat wcześniej sytuacja wyglądała odwrotnie; wówczas Andrea Doria porzucił szeregi francuskiego króla Franciszka I i przeszedł na stronę cesarza Karola V. Z jego nadania poprowadził oddziały wojskowe z Hiszpanii do Włoch. Na awersie srebrnego medalu z roku 1533 pokazane jest udrapowane popiersie admirała ze wzburzoną brodą, zwrócone w lewo, z jego imionami w celowniku: ANDREAE DORIAE. Na rewersie bohater przedstawiony jest pod postacią Neptuna z trójzębem w ręku (ryc. 9 a/b)¹⁹. U jego stóp widzimy dwie postacie kobiece: klęczącą LIBERTAS i siedzącą PAX, które przekazują mu czapkę wolności

¹⁸ Künker Auktion 280 (29.09.2016) nr 4069; por. D. Erpenbeck, Das Libertas-Motiv auf Münzen und Medaillen der Neuzeit, NNB 28, 1979, s. 37-51 oraz 71-77, szczególnie s. 40 z ryc. 3; R. Walburg (jak przypis 5), s. 120.

¹⁹ Münzen und Medaillen Basel, Auktion 17 (2.-4.12.1957) nr 104; por. P. Grottemeyer, Eine Medaille des Andrea Doria von Christoph Weiditz, [w:] Centennial Publications of the American Numismatic Society, red. H. Ingholt, New York 1958, s. 317-327. D. Erpenbeck (jak przypis 18), s. 38-40.

(pilleus) i gałąź pokoju (palma). Legenda PATRIAE LIBERATORI stanowi aluzję do odnowienia, w roku 1528, niepodległej Republiki Genui. Podobnie jak jego odpowiednik, także Libertas przedstawiona została w roli służebnej, co ma podkreślać, że Genua swą wolność i pokój zawdzięcza osobowości Andrea Doria.

Tradycja traktowania pilleus jako symbolu wolności bez wątpienia osiągnęła kulminację w czasach Rewolucji Francuskiej. Na jednym z miedziorytów Daniela Chodowieckiego z roku 1792 artysta przedstawił triumf nowej francuskiej konstytucji (ryc. 10)²⁰. Spersonifikowana Wolność z dwoma skrzyżowanymi sztyletami oraz czapką wolności w podniesionej prawej ręce stawia stopę na Tyranii i Przesądzie. Pilleus na wysoko podniesionej lancy, ponad republikańskim zawołaniem „żyć wolnym albo umrzeć” (ryc. 11), ozdobił obywatelską legitymację przynależności do Stowarzyszenia Przyjaciół Republiki (1793/1794)²¹. W obydwóch przypadkach czapka wolności pokazana jest w nowej formie. Dotychczasowy rzymski pilleus libertatis zastąpiony został „czapką frygijską” (*bonnet phrygien*). Trudno jest jednoznacznie określić przyczyny tego stanu rzeczy²². O popularności czapki, określanej także jako *bonnet rouge*, z całą pewnością przesądziły względy praktyczne.

Wełnianą czapkę (*bonnet de laine*) nosili prości ludzie – robotnicy, rzemieślnicy, drobni handlarze – licznie zamieszkujący paryskie przedmieścia (*faubourgs*), którzy, jako sankiuloci, stali się symbolem rewolucji w jej fazie początkowej. Czerwona wełniana czapka (*bonnet de laine*)²³ określała „człowieka z ulicy”, ale zarazem stanowiła swoisty znak identyfikacji w obrębie i z tą grupą

²⁰ Getyński kalendarz kieszonkowy na rok 1792.

²¹ Paris, Bibliothèque Nationale.

²² J. Harris, *The Red Cap of Liberty*, *Eighteenth Century Studies* 14, 1981, s. 283-312; G. Hagenow, *Zwischen phrygischer Mütze und Narrenkappe*, *Nassauische Annalen* 96, 1985, s. 269-280; E. Liris, *La symbolique du bonnet phrygien*, [w:] *Les images de la Révolution Française*, red. M. Vovelle, Paris 1988, s. 307-316; D. Metzler (jak przypis 5), s. 513-540, zwłaszcza 514-515.

²³ Kolory rewolucji mają swoje historyczne uzasadnienie: z paryskich barw „niebieski i czerwony” odcięto tę pierwszą, ponieważ w herbie Burbonów widnieją lilie na niebieskim tle.

społeczną, zwłaszcza że takie nakrycie głowy powszechnie nosili także mieszkańcy prowincji.

Odwoływanie się do rzymskiego *pilleus libertatis*, co intelektualni, widząc w tym wyraz nowej społecznej autoprezentacji, czynili już od roku 1789, i co wśród szerokich kręgów ludności zasadniczo było rozumiane, dopiero po pewnym czasie nabrało szerokiego wydźwięku emocjonalnego. Punktem zwrotnym stało się Święto Wolności (*Fête de la Liberté*) z 15 kwietnia 1792 roku. Lud Paryża przygotował w tym dniu triumfalne przyjęcie szwajcarskim najemnikom z regimentu Château-Vieux. Latem 1790 roku, oskarżeni o zdradę stanu, skazani zostali na galery, a teraz z wielką pompą radoowano się z ich uwolnienia z więzienia (bagny) w Breście²⁴. Majestatycznie tronująca na wozie triumfalnym spersonifikowana Wolność (*Liberté*) trzyma w prawej wyciągniętej ręce uformowany na wzór rzymski *pilleus* (ryc. 12)²⁵. Wieziona na jednym z kolejnych wozów galery w sposób jednoznaczny odnosi się do alegorii uwolnienia więźniów, co całkowicie porównać można z rzymskim rytuałem wyzwolenia niewolnika. W pewnym sensie przerzucony został w ten sposób pomost między ludowym przyodzianiem a intelektualną symboliką państwa: zarówno *pilleus libertatis*, jak i *bonnet rouge* można było teraz emocjonalnie identyfikować z symbolem politycznej wolności i społecznej równości.

Za rzecz niezwykłą należy uznać fakt, że w oficjalnej symbolice państwowej akceptację znalazł nie popularny kształt *bonnet rouge*, lecz tradycyjnie uformowany *pilleus libertatis*. Aż do roku 1792 używano pieczęci państwowej Burbonów; dopiero wówczas, 15 sierpnia, decyzją Zgromadzenia Narodowego ustalono jej zupełnie nową wersję: „Le sceau d'état sera changé: il portera la figure de la liberté, armée d'une pique et surmontée du bonnet de la liberté, et pour légende: AU NOM DE LA NATION FRANÇAISE.” [Pieczęć państwowa zostanie zmieniona: znajdzie się

²⁴ L. Schumacher (jak przypis 5), s. 324 z dokumentacją.

²⁵ Miedzioryt anonimowy, *Fête de la Liberté 1792*, Paris, Bibliothèque Nationale de France; por. *Révolutions de Paris, dédiées à la Nation* (par) L. M. Prudhomme nr 143 (du 31 mars au 7 avril 1792), s. 8-18 oraz 98-99; M. Ozouf, *La fête révolutionnaire 1789-1799*, Paris 1976, zwłaszcza s. 76-94.

na niej personifikacja wolności, uzbrojona w pikę zwieńczoną czapką wolności oraz zaopatrzona w legendę: W IMIENIU NARODU FRANCUSKIEGO]. Nieco później NATION zmieniono na RÉPUBLIQUE (ryc. 13)²⁶. Liberté, przedstawiona jako stojąca postać kobieca, wspiera się o rzymskie fasces, symbol jedności narodowej; wyobrażenie uzupełnia wiosło sterowe, co stanowi aluzję do właściwego kierowania państwem. W prawym ręku trzyma lancę, zwieńczoną stożkową czapką, co odpowiada wizerunkowi z monet Brutusa. Chociaż Zgromadzenie Narodowe skłaniało się do połączenia Liberté z bonnet rouge, propozycję ostatecznie zaakceptowano.

Aranżacja ta wiąże się zapewne z imieniem Augustina Dupré, znakomitego twórcy stempli, który bonnet de la liberté pojmował w znaczeniu antycznym, a dla odmiany nie widział żadnego związku z bonnet rouge²⁷. Dziesięć lat wcześniej z jego rąk wyszedł medal upamiętniający amerykańskie zwycięstwa pod Saratogą (17.10.1777) i Yorktown (19.10.1781)²⁸. Jego awers pokazuje postać kobiecą (popiersie) ze wzburzonymi włosami, skierowaną w lewą stronę, określonej legendą LIBERTAS AMERICANA. Wygrawerowana data – 4 lipca 1776 – odnosi się do Deklaracji Niepodległości, ogłoszonej przez 13 kolonii. Ukośnie ustawiony drążek za głową Libertas, z nałożoną na niego w klasycznej manierze czapką (pilleus), odnosi się do rzymskiej propagandy wolności.

Przez kilka kolejnych lat francuska pieczęć państwowa nie ulegała żadnym zmianom. Zmodyfikowana została dopiero w następstwie zamachu stanu z 18 brumaire'a (9 listopada) 1799 (ryc. 14)²⁹. Jej tekst wskazywał miejsce Napoleona jako pierwszego

²⁶ Paris, Bibliothèque Nationale de France ; por. Archives Parlementaires 48, p. 166 (Art. 6) ; J. Mazard, Le grand sceau de France (depuis 1789), [w:] Centennial Publications of the American Numismatic Society, New York 1958, s. 459-470, zwłaszcza 461-462 z ryc. 2.

²⁷ Już J. Mazard (jak przypis 26) , s. 461-452 przypuszczał, że twórcą stempli był Dupré.

²⁸ C. Vermeule, Numismatic Art in America, Cambridge / Mass. 1971, s. 9-10 z ryc. 5.

²⁹ Paris, Bibliothèque Nationale de France ; czerwony odcisk woskowy stempla: [www.http://bnf.fr/ark:/12148/btv1b7700104k](http://bnf.fr/ark:/12148/btv1b7700104k); J. Mazard (jak przypis 26), s. 462-464 z ryc. 3.

konsula: AU NOM DU PEUPLE FRANÇAIS BONAPARTE Ier CONSUL. Interesujące jest przy tym, że w miejsce pilleus libertatis pojawił się bonnet rouge. Fakt, że pięć lat po upadku jakobinów ich ulubione nakrycie głowy udekorowało pieczęć państwową, ma wydźwięk dosyć niezwykły. Jednak bonnet rouge, mimo jakobińskiego terroru, zachował, przynajmniej we Francji, swój pozytywny wydźwięk. Ta aranzacja czapki wolności – liberty cap – w pewnym okresie funkcjonowała także w mennictwie amerykańskim³⁰.

Na pewnej kolorowanej akwafortie z roku 1793/1794 widać wśród promieni czapkę wolności z wiązką różeg, umieszczoną na tyczce. Obramowuje ją trójkolor z republikańskim zawołaniem Liberté, Égalité, Fraternité oraz hasłem bojowym „Wolność albo śmierć” (*liberté ou la mort*)³¹. Poniżej bonnet rouge umieszczone zostało, obramowane wieńcem, najważniejsze przesłanie rewolucji: Unité et indivisibilité de la République [jedność i niepodzielność Republiki]. Po lekkiej modyfikacji, czapka jakobinów w swej czystej formie pozostała symbolem rewolucji. Jej motyw wykorzystał w roku 1830 Eugène Delacroix, gdy – na użytek rewolucji lipcowej – stworzył obraz *Marianne au combat*³². Motyw z tego obrazu – głowa Marianne – wykorzystano także na różnych seriach znaczków pocztowych.

Entuzjazm po upadku starego porządku zapanował również w sąsiedniej Nadrenii.

W okresie istnienia Republiki Mogunckiej znalazło to wyraz w tak zwanych drzewach wolności. Drugie z kolei drzewo wzniesiono w Moguncji 13 stycznia 1793 roku³³. Ale już z roku

³⁰ Por. C. Vermeule (jak przypis 28), nr 29 (Quarter Eagle z roku 1807) oraz nr 44 (srebrny dolar z roku 1841).

³¹ Plakat okolicznościowy 1793/1794; akwaforta anonimowa, kolorowana; Paryż, Bibliothèque Nationale de France, Kolekcja Hennin nr 11787.

³² Paris, Louvre, RF 129; por. M. Agulhon, *Marianne au combat. L’imagerie et la symbolique républicaine de 1789 à 1880*, Paris 1979.

³³ Mainz, Stadtarchiv, BPS IV Cc 1; por. Bundesarchiv und Stadt Mainz (red.), *Deutsche Jakobiner. Mainzer Republik und Cisrhenanen 1792-1798*, tom I-III, Mainz 1981, tom I s. 52; F. Dumont, *Die Mainzer Republik 1792/93. Französischer Revolutionsexport und deutscher Demokratieversuch*, Mainz 2013 (Schriftenreihe des Landtags Rheinland-Pfalz 56).

poprzedniego pochodzi akwarela Johanna Wolfganga Goethego (ryc. 15)³⁴. Przedstawia ona drzewo wolności z bonnet rouge i kardą na tle krajobrazu nadmozaelskiego. Francuski tekst głosi: Passan(t)s, cette terre est libre (Przechodnie, ta ziemia jest wolna).

W późniejszym okresie zasadnicza akceptacja rewolucyjnej symboliki wolności spotkała się przede wszystkim w Niemczech, ze względu na państwowe relacje z Francją, z wyraźną kontestacją. Wyraźne się to stało w czasie wojny 1870/1871, a następnie podczas pierwszej wojny światowej. Po kapitulacji Rzeszy Niemieckiej wojska francuskie i pozostałe alianckie rozpoczęły w roku 1919 okupację Nadrenii, a w 1923 także Zagłębia Ruhry. W przypadku Republiki Weimarskiej każdorazowo oznaczało to zderzenie się z poważnymi problemami, także w kwestiach wewnętrznych. W propagandzie nacjonalistycznej sytuacja ta napiętnowana została jako brutalna przemoc i samowola³⁵.

W kontekście zajęcia Nadrenii przez wojska francuskie symbolika wolności jeszcze raz objawiła swą siłę, ale tym razem w polemicznej antytezie do Francji. Nieprzypadkowo były to medale, w ilości zaledwie 500 egzemplarzy, jakby komentujące zaistniałą sytuację. Nawet jeśli propagowane na nich treści adresowane były przede wszystkim do elit intelektualnych, to sceny i legendy w sposób emocjonalny oddziaływały także na szerszego odbiorcę. Medale wyprodukowano w brązie i srebrze w latach 1920/1921³⁶, ich autorem był Karl Goetz. Odwołajmy się tylko do dwóch przykładów! Bezpardonowa polemika o wydźwięku seksistowsko-rasistowskim odwołuje się do seksualnych ekscesów kolorowych żołnierzy francuskich oddziałów okupacyjnych, które

³⁴ Düsseldorf, Goethe-Museum; por. Bundesarchiv (jak przypis 33), I 180, Kat. nr 25.

³⁵ M. Süß, Rheinessen unter französischer Besatzung, Stuttgart 1988; Der Schatten des Weltkriegs. Die Ruhrbesetzung 1923, red. G. Krumeich, J. Schröder, Essen 2004; S. Günther, Politische Justiz und symbolischer Kampf, Münzen-Revue 11, 2013, s. 61-65.

³⁶ G.W. Kienast, The Medals of Karl Goetz, Cleveland / Ohio 1967; tenże, Goetz II. A Supplement to the Medals of Karl Goetz, Lincoln / Nebr. 1986; H. Möller GmbH, Auktion 41 (16.05.2006): medale Karla Goetza z kolekcji J.M. Böttchera.

w pamfletach ówczesnej prasy przedstawiane były, aż do roku 1930, w sposób nadzwyczaj przerysowany³⁷.

Na awersie jednego z brązowych medali przedstawiona została obnażona męska dłoń, wyciągająca z pochwy sztylet (ryc. 16 a/b)³⁸. W tle widać sceny gwałcenia kobiet z udziałem kolorowych żołnierzy, których jakoby ominęła z tego powodu właściwa kara. Do tego odnosi się legenda FRANCUSKA JURYSDYKCJA, której sens unaocznia wskazówka zawarta w polu z prawej strony: CODE NAPOLEÓN. Na rewersie ukazany jest typowy rynek nadreńskiego miasta z pomnikiem maryjnym na studni. Również tutaj doszło do licznych gwałtów na kobietach. Napisy na okolicznych budynkach wyraźnie odnoszą się do tych wydarzeń: ratusz stał się domem publicznym, dach przyległego budynku zaopatrzono w napis „Burdel Marokańczyków”, winiarnia (z prawej strony) określona została jako „Dom rozkoszy dla czarnych”. Legenda na otoku głosi: LUBIEŻNICY NAD RENEM.

Jeszcze większą dozę złośliwości zaobserwować można na srebrnym medalu wyemitowanym w tym samym roku (ryc. 17a/b)³⁹. Na jego przedniej stronie znajduje się satyrycznie przerysowana głowa kolorowego żołnierza zwrócona w prawo, z kolczykiem w uchu i w stalowym hełmie. Legenda LIBERTÉ / ÉGALITÉ / FRATERNITÉ odnosi się do spowszedniałego w międzyczasie mota rewolucji francuskiej, co wyraźnie kłóci się z umieszczonym na otoku napisem DIE WACHT AM RHEIN! – Straż nad Renem! Również sam karykaturalny portret pozwala domyślać się intencji propagandy. Zamieszczony natomiast na rewersie obraz z tekstem DIE SCHWARZE SCHANDE – czarna hańba – stanowi potwierdzenie rasistowskiego nastawienia twórcy medalu. Czapkę (pilleus) zastępuje stalowy hełm, nasadzony na penisa w stanie erekcji. Obok klęczy, przykuta do niego, naga kobieta, przed nią

³⁷ L. Schumacher (jak przypis 5), s. 327-330; I. Wigger, Die „Schwarze Schmach am Rhein“. Rassistische Diskriminierung zwischen Geschlecht, Klasse, Nation und Rasse, Münster 2006.

³⁸ G.W. Kienast (jak przypis 36), nr 274

³⁹ G. W. Kienast (jak przypis 36), nr 262; jeśli chodzi o treść, na porównanie zasługują medale nr 263 („Na pohybel niemieckiej kobiecie“) i nr 265 („Kapelusz Gesslera w Palatynacie“).

leży zniszczona lira. Mając to na uwadze oraz jednoznaczną aluzję do okupacji Nadrenii, w osobie kobiety dopatrywać się można symbolicznego przedstawienia Lorelei.

Swoje rasistowskie zapatrywania Karl Goetz przedstawił w tej scenie z prawdziwie rzemieślniczą zręcznością i propagandowo wykorzystał ją przeciwko Francji. Bezpośrednim punktem odniesienia jego politycznie zmotywowanej i nasyconej seksizmem agitacji była symbolika wolności z okresu rewolucji francuskiej, którą, zgodnie z duchem czasu, całkowicie zniesławił.

W sumie uzmysławia to, że antyczny język obrazów może być współcześnie, w formie zmodyfikowanej, ukształtowanej na etapach pośrednich, wykorzystywany propagandowo. W tym konkretnym wypadku wykonawca medalu przekształcił zarówno rzymski pilleus libertatis, jak i rewolucyjną czapkę wolności w stalowemu hełm – symbol zniewolenia. W ten sposób Karl Goetz wyartykułował emocje swego pokolenia.

W polu z lewej strony, ze względów kompozycyjnych, Karl Goetz umiejscowił także „oko sprawiedliwości“, równoramienne trójkąty otoczone promieniami (ryc. 17b). Bardziej niż inne symbole magiczne, oko może podlegać różnorodnym interpretacjom. Może bowiem symbolizować objawienie i władzę, sprawiedliwość lub czujność. Jeśli szczególny nacisk kładę na tę ostatnią ewentualność, to dlatego, że mam na uwadze seksistowsko-rasistowską nagonkę lat dwudziestych ubiegłego wieku. Nakaz czujności odnosi się jednak w wymiarze szczególnym także do poruszanej w tym wykładzie problematyki w jej sensie ogólnym. Symbole przekazują treści i oddziałują dzięki właściwej im sile. Wartości o wielkim ładunku emocjonalnym, takie jak polityczna wolność i demokracja, wymagają nie tylko czujności, ale także aktywnego i osobistego udziału obywateli w akcji politycznej odpowiedzialności. Wykorzystajmy naszą szansę!

Ryc. 1. Nagrobek centuriona z przedstawieniem czapek wolności.
AE 1933, 1577 (Apameia, Syria)

Ryc. 2. Aureus z roku 42 przed Chr.: a. popiersie Brutusa (awers),
b. pilleus libertatis (rewers). Numismatic Fine Arts,
Auction 25, 29.11.1990, nr 306

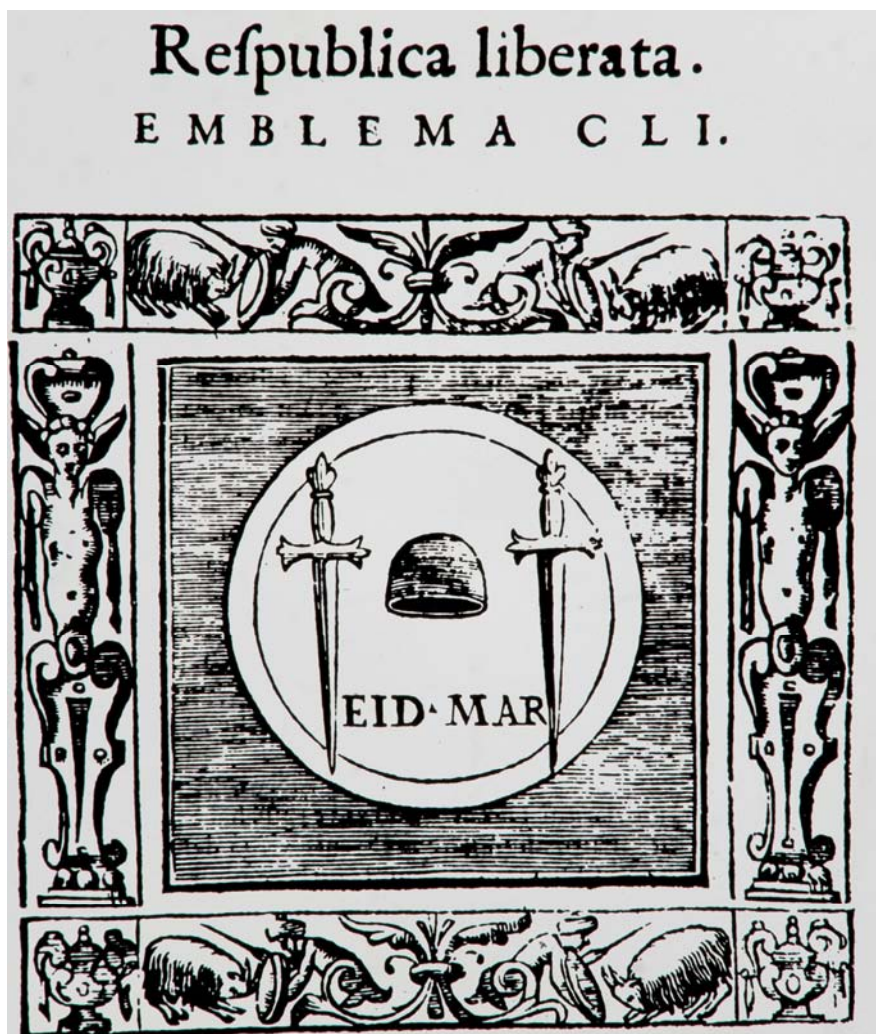
Ryc. 3. Medal z roku 1537 (?), brąz: a. popiersie Lorenzino de Medici (awers),
b. pilleus libertatis (rewers). Icollector, Auction 7. 11.2009, nr 562

Ryc. 4. Kwadrans Kaliguli z roku 39/40: a. pilleus między SC (awers),
b. (emissa) CC (ducentissima) (rewers). RIC I² 111, 46

Ryc. 5. Nagrobek Kwintusa Septymiusza Nigra. AE 1937, 174 (Karnuntum)

Ryc. 6. Pilleus libertatis, symbol odzyskanej wolności. Andrea Alciato,
Emblemata, Padova 1621, s. 641, nr 151

Ryc. 7. Wizerunek Wolności (Libertà). Cesare Ripa, Iconologia, Firenze 1613, II 8

Ryc. 8. Medal z roku 1552, srebro: a. popiersie Henryka II, króla Francji (awers),
b. pileus (!) libertatis (rewers)

Ryc. 9. Medal z roku 1533, srebro: a. Andrea Doria, doża genueński (awers),
b. Andrea Doria pod postacią Neptuna, w towarzystwie Libertas
z czapką wolności i Pax z gałęzią pokoju (rewers)

Ryc. 10. Daniel Chodowiecki, Triumf nowej Konstytucji, miedzioryt z roku 1792

Ryc. 11. Legitymacja członkowska Stowarzyszenia Przyjaciół Republiki z lat 1793/1794 (Paryż, Bibliothèque Nationale de France)

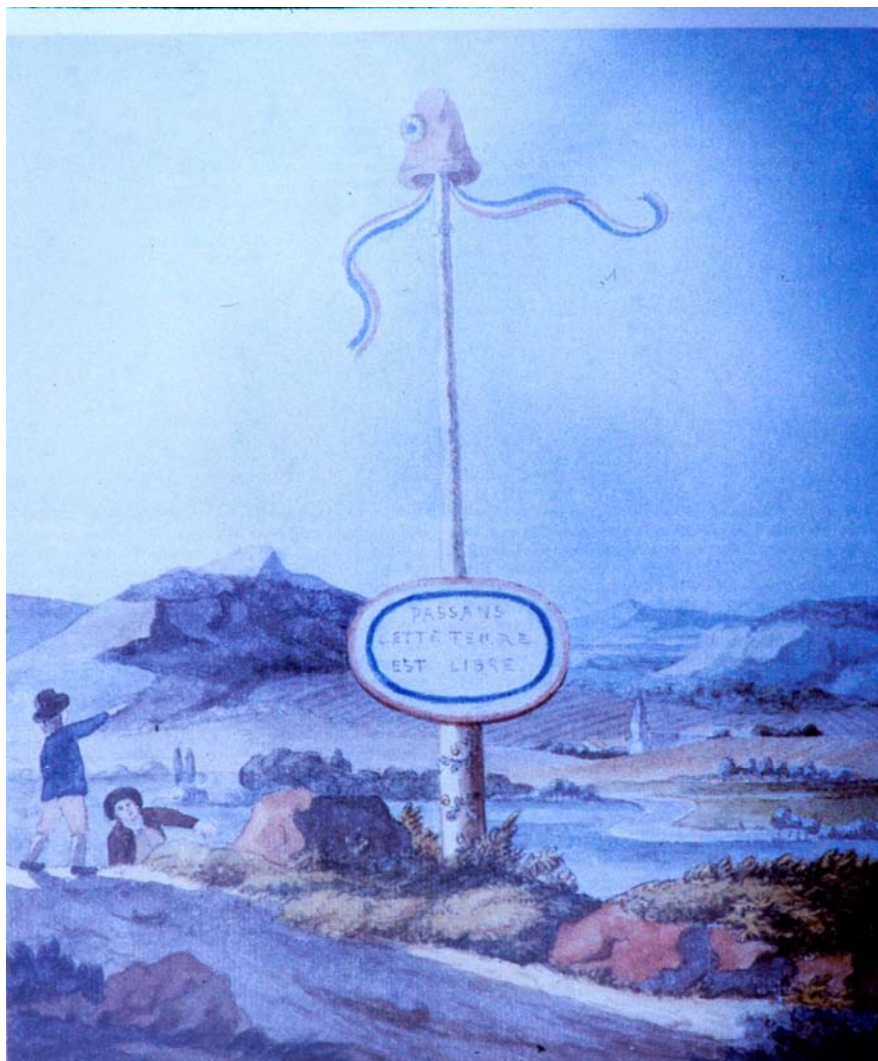
Ryc. 12. Święto Wolności (Fête de la Liberté) w Paryżu, 15 kwietnia 1792.
Miedzioryt anonimowy (Paryż, Bibliothèque Nationale de France)

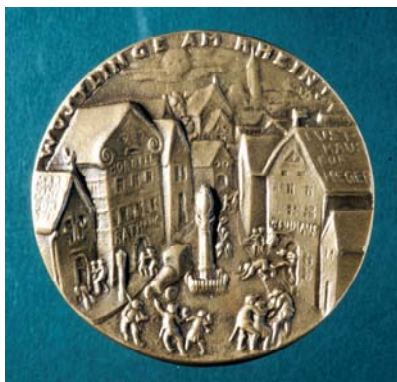
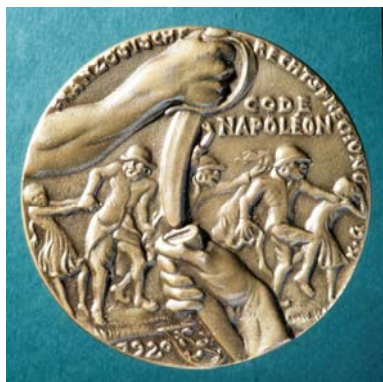
Ryc. 13. Francuska pieczęć państwowa z roku 1792 (Paryż, Bibliothèque Nationale de France)

Ryc. 14. Francuska pieczęć państwowa z roku 1800: personifikacja Republiki en face, lewą ręką wspiera się o rzymskie fasces, w prawej trzyma lancę z nałożoną na nią czapkę – bonnet rouge; widoczne na obrazie wiosło sterowe stanowi aluzję do właściwego kierowania państwem; legenda: AU NOM DU PEUPLE FRANÇAIS BONAPARTE Ier CONSUL (Paryż, Bibliothèque Nationale de France)

Ryc. 15. Johann W. Goethe, Pejzaż z drzewem wolności.
Akwarela z roku 1792 (Düsseldorf, Goethe-Museum)

Ryc. 16. Karl Goetz, Medal z roku 1920, brąz: a. FRANCUSKA JURYSZYKCYJA – CODE NAPOLEÓN (awers), b. LUBIEŻNICY NAD RENEM (rewers)

Ryc. 17. Karl Goetz, Medal z roku 1920, srebro: a. STRAŻ NAD RENEM (awers), b. CZARNA HAŃBA (rewers)